

ДАВНЬОРУСЬКІ ЦЕГЕЛЬНІ В ЧЕРНІГОВІ

Давньоруська монументальна архітектура вже не одне століття є предметом пильної уваги як вітчизняних, так і зарубіжних істориків, археологів, архітекторів та мистецтвознавців.

Але, на жаль, вивчаючи пам'ятники зодчества Київської Русі, дослідники до недавнього часу займалися головним чином самими спорудами — їх архітектурними формами та внутрішнім оздобленням, відсуваючи на другий план будівельно-технічні аспекти проблеми.

Не став винятком і Чернігів — місто, у якому збереглося 5 храмів домонгольської доби, що складає одну шосту частину давньоруської архітектурної спадщини (йдеться про незруйновані пам'ятники).

Тут теж довгий час головну увагу приділяли висвітленню зовнішнього вигляду архітектурних споруд, тобто кінцевому етапу їх створення. Щодо підготовчої роботи й, насамперед, матеріально-технічного забезпечення будівництва, то цих питань майже не торкалися.

Таким чином поза історико-архітектурними дослідженнями залишалась дуже важлива будівельна галузь — виробництво цегли.

Таке становище склалося, виходячи з декількох причин, насамперед через відсутність об'єкта досліджень, тобто самих комплексів по виготовленню плінфи. Вивчення однієї тільки готової цегли, обходячи сам виробничий, процес, не давало відповідей на всі запитання.

Справа зрушила з мертвої точки у 1949 році. Саме тоді розпочалося археологічне вивчення давньоруського цегельного виробництва. Знайдена та розкопана тоді у Суздалі піч для випалювання плінфи стала першою пам'яткою вказаної категорії, що потрапила до наукового обігу.

Проте це не було першою знахідкою плінфовипалювальних печей на території Давньої Русі. Ще у 1891 році в селі Шатрише, біля Старої Рязані, розкопали комплекс по виготовленню цегли, що складався з двох печей, а у 1931 р. залишки однієї печі знайшли у Смоленську.

На жаль, наукова документація з цих розкопок повністю втрачена.

Завдяки розвитку археології, що знайшло відображення і в збільшенні обсягів пошукових робіт, плінфовипалювальні комплекси були зафіксовані у Смоленську (1963 та 1973 рр.), Києві (1974—1980 рр.) і, нарешті, у Чернігові, де перша така споруда знайдена В. О. Богусевичем ще у 1951 р.¹

Пам'ятка знаходилась на території стародавнього Подолу (кінець сучасної вул. Примакова).

Вона мала у плані форму кола з зовнішнім діаметром трохи більше 5 метрів.

Розмір плінфи, з якої збудовано піч, 2,8x27x35 см. Стіни споруди вимуровані в одну цеглину, тобто мають товщину більше 30 см, і збереглись на висоту 6 рядів кладки.

Розташоване з боку річки гирло мало ширину 1 м. У середині конструкції зафіксовані залишки однієї поперечної цегляної стінки.

Пам'ятка датується кінцем XII — поч. XIII ст., тобто часом, коли у Чернігові розпочалося інтенсивне будівництво.

Є дані про те, що подібний виробничий комплекс був досліджений у тому ж 1951 р. В. Білецьким на коренній терасі біля Єлецького монастиря. Але у даному випадку залишається місце для сумніву.² Минуло більше тридцяти років. І ось у 1984 році краєзнавець Г. Кузнецов, обстежуючи Деснянську заплаву, знайшов давньоруські цегляні споруди. У тому ж році вони були досліджені О. Шекуном.

Під час розкопок з'ясувалось, що це великий плінфовипалювальний комплекс, який складається з п'яти печей. Повністю були досліджені дві, що найкраще збереглися. Печі розташовані однією лінією на відстані 2 метрів одна від одної. Це прямокутні в плані муровані споруди розміром 4,8x4,6 м та 4,1x3,6 м. Їх внутрішній простір поділено по довжині на дві частини цегляною стінкою. Товщина зовнішніх стін до 0,9 м. Розмір плінфи 3,5—4x17—24x26—30 см. Всі печі заглиблені в ґрунт на 0,7 м. Конструкції збереглися на висоту 1,2 м.

Цікаво, що цей виробничий комплекс розташовано за межами стародавнього міста в урочищі Святе. Місце, де розміщені печі, знаходиться на березі озера Млиновище, яке у давнину, мабуть, було однією із заток р. Стрижень. Ця найбільш підвищена ділянка берега, за твердженням Д. Г. Гумілевського, носить назву Церковище. Вірогідно, у давнину тут була церква та монастир. Таке припущення має під собою певний ґрунт, бо під час досліджень на цьому місті було знайдено шість християнських поховань, які датуються десь серединою XIII ст. Слід відзначити, що самі печі автор датує кінцем XIII ст. Таким чином поховання могли відноситися до споруди (церкви), для створення якої і будувались печі.³

Ще один давньоруський «цегельний завод» був знайдений у Чернігові навесні 1994 р. і тоді ж досліджений археологічною експедицією ЧДАІЗ під керівництвом автора.

Зафіксована плінфовипалювальна піч міститься на приватній садибі по вул. Г. Успенського, 23, що розташована у підніжжі Болдиної гори за 60 метрів на захід від Іллінської церкви. Територія ця належала у давнину Богородичному монастирю.

Піч введена у схил правого корінного берега р. Десна на рівні першої надзаплавної тераси біля гирла глибокого яру. Таке розташування забезпечувало постійний рух повітря, що необхідне для нормальної роботи. Глина та вода, які потрібні у цегляному виробництві, також були у достатній кількості поруч.

Пам'ятка добре збереглась і досліджена повністю.

Піч має в плані форму кола діаметром 4,8—5,0 м (по зовнішньому краю). Довжина споруди разом з гирлом 6,40 м. Внутрішній її простір поділено по ширині шістьма цегляними стінками («козлами» товщиною 0,42—0,48 м), які в свою чергу прорізані двома опалювальними каналами шириною 0,5—0,6 м. Над лівою топкою збереглась арка другого «козла», це дає підставу вважати, що такі ж арки існували і над іншими «козлами», які збереглися на висоту від 0,2 до 0,85 м. Піч складена з сирцевої плінфи розміром 27—28x20x4 см на глиняному розчині. На підставі отриманого археологічного матеріалу пам'ятка датується серединою XII ст.⁴

Виходячи з досвіду попередніх досліджень, як у Чернігові, так і у інших містах, не викликало сумніву, що розкопана піч входила до складу плінфовипалювального комплексу і поряд повинні бути ще такі ж споруди.

Подальші роботи підтвердити цю думку — на захід від першої була знайдена друга піч подібної конструкції. На жаль, здійснити повномасштабні розкопки було неможливо і пам'ятка досліджена лише частково.

Виходячи з отриманої інформації, можна висловити обгрунтоване припущення, що між цими двома печами існувала ще одна.

Таким чином, плінфовипалювальний комплекс на Болдиній горі складався не менше ніж з трьох печей. За підрахунками П. Раппопорта, подібні печі могли випалювати за сезон до 50 тис. шт. цегли.⁵ Таку ж цифру дають і етнографічні матеріали.⁶ А це говорить про те, що виробничий комплекс з 4 печей у змозі видати за сезон понад 200 тис. одиниць плінфи. Такої кількості будівельного матеріалу достатньо для побудови невеличкого храму.

Підбиваючи підсумки, можна констатувати, що на сьогодні Чернігів — не тільки скарбниця давньоруської архітектури, а ще й місто, де збереглася і досліджена найбільша на Русі кількість цегельновиробничих комплексів, що робить його найкращим полігоном для вивчення вітчизняної архітектурної спадщини.

Джерела та література:

1. П. А. Раппопорт. Строительное производство древней Руси X—XIII вв. — С—П., 1994. — С. 8—10.
2. А. В. Шекун. Производственный комплекс конца XII в. в Чернигове // К. с. АН СССР, № 198, М., 1989. — С. 68.
3. Там же. — С. 68—70.
4. В. Я. Руденко, Т. Г. Новик. Нова плінфовипалювальна піч з Чернігова // Слов'яно-руські старожитності Південного лівобережжя. — Чернігів, 1995 р. — С. 81—83.
5. П. А. Раппопорт. Строительное производство древней Руси X—XIII вв. С—П., 1994. — С. 22.
6. Ф. А. Брокгауз, Н. А. Ефрон. Энциклопедический словарь. СПб. 1895. — Т. XV, — С. 129—144.

